

Ερευνώντας τον αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων στη Ρόδο

Δεκαπέντε χρόνια (2006-2020) αρχαιολογικής έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου
και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στην Κυμισάλα της Ρόδου

ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ · ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής Μανόλης Ι. Στεφανάκης
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Δρ. Κωνσταντίνος Καλογερόπουλος
Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

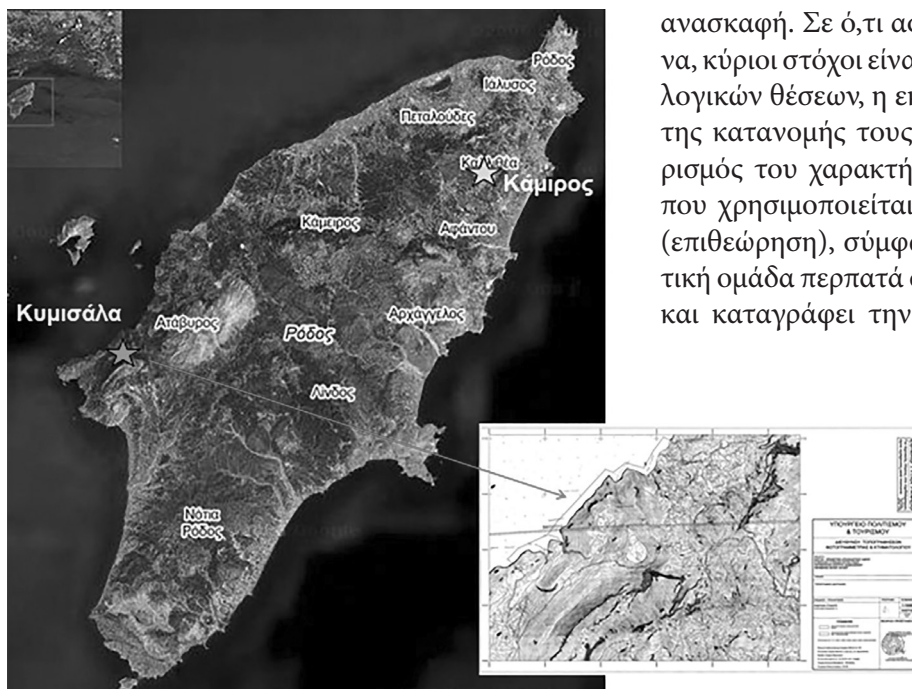
ΓΕΝΙΚΑ

Ο αρχαίος Δήμος των Κυμισαλέων, αποτελεί επί του παρόντος τη μοναδική περίπτωση αρχαίου Δήμου της ροδιακής υπαίθρου που ερευνάται συστηματικά και μπορεί να δώσει, με μια πρώτη ανάγνωση των δεδομένων, κάποια ενδεικτικά στοιχεία για τη χωροταξική ανάπτυξη και την οικιστική οργάνωση ενός αρχαίου ροδιακού δήμου. Η δεκαπενταετής αρχαιολογική έρευνα του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στην Κυμισάλα, έχει εντοπίσει στην ευρύτερη περιοχή και έχει χαρτογραφήσει, με τη συμβολή της Σχολής Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, πληθώρα αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων. Το είδος της εμφανούς αρχαιολογικής μαρτυρίας, το μέγεθος και η φύση της, η χωρική διασπορά και η πυκνότητά της, παρέχουν τη δυνατότητα να επιχειρηθούν οι πρώτες ερμηνείες για τις αρχαιολογικές θέσεις και τα μνημεία, τη διασπορά τους στην ευρύτερη περιοχή και την χρονολόγησή τους, καθώς και τον συσχετισμό τους, επιτρέποντας μια πρώτη εκτίμηση της έκτασης, των ορίων και της χωροταξικής ανάπτυξης του αρχαίου Δήμου των Κυμισαλέων.

Η περιοχή της Κυμισάλας δεν παρουσιάζει όμως μόνο τεράστιο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, αλλά έχει και ιδιαίτερη περιβαλλοντική και οικολογική αξία, καθώς το τοπίο σε μεγάλη έκταση διατηρείται παρθένο από νεώτερες επεμβάσεις, καλύπτεται από εκτεταμένο και πυκνό δάσος πεύκης και παρουσιάζει σημαντική βιοποικιλότητα. Γι' αυτό η περιοχή του «Ακραμίτη – Αρμενιστή – Αταβύρου», όπου είναι διάσπαρτα τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του δήμου των Κυμισαλέων, έχει ενταχθεί στο Ευρωπαϊκό δίκτυο οικοτόπων 'Natura 2000'. Αυτό το συγκριτικό πλεονέκτημα της περιοχής, σε συνδυασμό με την ανάδειξη των αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από την τοπική κοινωνία μέσα από δράσεις που θα συνδυάζουν την αρχαιολογική περιήγηση με τον φυσιολατρικό περίπατο και την οικολογία, διασώζοντας έτσι, τόσο τις εξαιρετικής σημασίας αρχαιότητες, όσο και τους μοναδικούς οικοτόπους της περιοχής.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΥΜΙΣΑΛΑΣ

Η συστηματική Αρχαιολογική Έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας ξεκίνησε το 2006, από το

ΕΙΚΟΝΑ 1.

Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Μανόλη Ι. Στεφανάκη και της αρχαιολόγου Δρος Βασιλικής Πατσιαδά. Η Κυμισιάλα βρίσκεται βόρεια του όρους Ακραμίτης [εικ. 1], σε έναν τόπο με άγριο, ημιορεινό χαρακτήρα και πυκνό δάσος πεύκης, περίπου 80 χλμ. νοτιοδυτικά της πόλης της Ρόδου. Στην περιοχή ερευνώνται συστηματικά και ανασκάπτονται τα κατάλοιπα του Δήμου των Κυμισαλέων, ενός ελάχιστα γνωστού αρχαίου Δήμου της Ρόδου, και του πρώτου δήμου στην ύπαιθρο του νησιού που ερευνάται πλέον συστηματικά. Η διατήρηση του τοπωνυμίου «Κυμισιάλα» και το δημοτικό «Κυμισαλεύς» που συνοδεύει το όνομα επιφανών νεκρών σε επιτύμβιες στήλες που έχουν βρεθεί στην περιοχή, αποτελούν τρανταχτή απόδειξη της ταύτισης της περιοχής με τον αρχαίο δήμο των Κυμισαλέων.¹

Η αρχαιολογική έρευνα στον δήμο των Κυμισαλέων έχει δύο σκέλη: α) την εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα πεδίου και β) την συστηματική

ανασκαφή. Σε ό,τι αφορά την επιφανειακή έρευνα, κύριοι στόχοι είναι η επισήμανση νέων αρχαιολογικών θέσεων, η εκτίμηση της πυκνότητας και της κατανομής τους στον χώρο και ο προσδιορισμός του χαρακτήρα τους.² Η κύρια μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι η πεζοπορική έρευνα (επιθεώρηση), σύμφωνα με την οποία η ερευνητική ομάδα περπατά στην περιοχή ενδιαφέροντος και καταγράφει την επιφανειακή αρχαιολογική

μαρτυρία. Η πεζοπορική έρευνα, ως μέθοδος, μπορεί ενδεχομένως να παρέχει τις απαιτούμενες πληροφορίες για κάθε είδους αρχαιολογική θέση, εκτός εάν τα αρχαιολογικά στοιχεία είναι βαθιά θαμμένα.³

Για να καλυφθεί η έρευνα στην περιοχή σε μία έκταση που φθάνει

τα 21 τ.χλμ., η ομάδα δεν περπατά συστηματικά ολόκληρο το τοπίο, αλλά επιλέγει τοποθεσίες που είτε είναι γνωστές από παλαιότερους περιηγητές και από μαρτυρίες του τοπικού πληθυσμού, είτε παρουσιάζουν ιδιαίτερα τοπογραφικά ή γεωγραφικά χαρακτηριστικά. Αυτός ο τύπος έρευνας μπορεί να ονομαστεί «μη συστηματική αναγνώριση» ή «κατά κρίσιν» μέθοδος επιθεώρησης. Οι περιορισμοί της μεθόδου είναι οι διαφορετικές κρίσεις μεταξύ των εμπειρογνομόνων της περιοχής, των οποίων ωστόσο η γνώση και η εμπειρία είναι αναγκαίες για ένα επιτυχημένο δείγμα.⁴

Κύριος στόχος της πεζοπορικής επιθεώρησης, εκτός από τον εντοπισμό αρχαιολογικών θέσεων και την περισυλλογή τεχνέργων, τα οποία καλύπτονται ενίοτε πλήρως από πευκοβελόνες – είναι η χαρτογράφηση των αρχαιοτήτων και η χρονολόγησή τους βάσει των συλλεχθέντων τεχνεργών.⁵ Παράλληλα, συλλέγονται δεδομένα ευρύτερου φάσματος, όπως οι συνθήκες ορα-

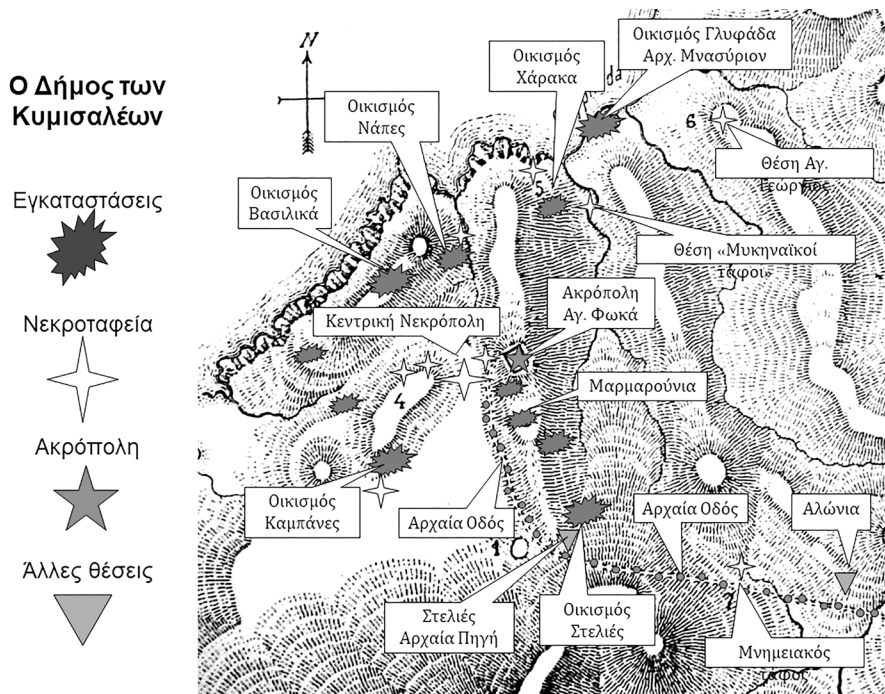
2. Wobst 1983, 37.

3. Foard 1977, 358.

4. Lavrakas 2008, 524-525.

5. Connolly 2008, 2.

1. Για τις επιγραφές από την ευρύτερη περιοχή της Κυμισιάλας βλ. Dreliossi-Herakleidou and Litinas 2017.

ΕΙΚΟΝΑ 2.

τότητας, τα τοπογραφικά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, η σημερινή χρήση γης, τα δίκτυα επικοινωνίας, οι διαδρομές, η χαρτογραφική τοποθέτηση των καταγεγραμμένων δεδομένων μέσω εφαρμογών GIS κ.ά.⁶ Λαμβάνοντας υπόψη τον υποκειμενικό χαρακτήρα της έρευνας (μεγάλο μέρος της αξιοπιστίας των δεδομένων βασίζεται στην κρίση του αρχαιολόγου, της ομάδας και των τοπικών οδηγών), είναι πιθανό στο μέλλον τα αποτελέσματα αυτών των επιθεωρήσεων να αναθεωρηθούν από νεότερες έρευνες.

Η δεκαπενταετής έως τώρα έρευνα έχει καταδείξει ότι ο αρχαίος Δήμος των Κυμισαλέων ήταν εκτεταμένος [εικ. 2]: η έκταση που καλύπτουν οι μέχρι σήμερα εντοπισμένες αρχαιότητες ξεπερνά τα 21 τ.χλμ., με επίκεντρο την ισχυρά τειχισμένη, ακρόπολη, στο λόφο του Αγίου Φωκά, η οποία φιλοξενεί έναν αρχαίο ναό και δεσπόζει στην περιοχή, ελέγχοντας 10 τουλάχιστον εκτεταμένες αρχαιολογικές θέσεις (οικισμούς/εγκαταστάσεις) που αναπτύσσονται περιμετρικά της. Δίπλα στους οικισμούς υπάρχουν νεκροταφεία με σημαντικότερη την κεντρική νεκρόπολη, η οποία

καταλαμβάνει ολόκληρη την κοιλάδα ανάμεσα στους λόφους του Αγίου Φωκά και της Κυμισάλας.⁷

Ο λόφος του Αγίου Φωκά αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα του Δήμου των Κυμισαλέων και φιλοξενεί την ακρόπολη του Δήμου που δεσπόζει στην περιοχή. Σώζεται όλος ο οχυρωματικός περίβολος, σε μήκος περίπου 560 μ., που περιέτρεχε την ακρόπολη και ο οποίος χρονολογείται στο 4ο αι. π.Χ. [εικ. 3]. Ένα τμήμα του στη δυτική πλευρά, το οποίο σώζεται σε μήκος περίπου 20 μ. και σε ύψος που φθάνει σε κάποια σημεία έως και τα 3 μ., είναι ιδιαίτερα φροντισμένο, καθώς πρόβαλλε ακριβώς κάτω από το ναό της κορυφής και ήταν ορατό από μακριά. Στο πλάτωμα της κορυφής κείτονται τα κατάλοιπα ενός μικρού ελληνιστικού ναού του 3ου-2ου αι. π.Χ. [εικ. 4], διαστάσεων 13,50×5,80 μ. με είσοδο στα ανατολικά, ο οποίος αποτελείται από πρόναο και κυρίως ναό. Πρέπει

6. Trifcevic 2004, 137-151.

7. Για την Αρχαιολογική Έρευνα Κυμισάλας και τα αποτελέσματά της μέχρι σήμερα βλ. Stefanakis (υπό έκδοση)· Stefanakis 2019· Stefanakis 2017c· Stefanakis 2017b· Stefanakis 2017a· Stefanákis 2017· Stefanakis 2015· Stefanakis *et al.* 2015· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011· Στεφανάκης 2009. Για λεπτομερέστερη περιγραφή της περιοχής βλ. ειδικότερα Stefanakis 2017c, 10· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 63-67.

ΕΙΚΟΝΑ 3.

να είναι ο σημαντικότερος ναός του Δήμου των Κυμισαλέων, αλλά η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος είναι ακόμη άγνωστη.⁸

Η ανασκαφική δραστηριότητα, η οποία ακολουθεί όλα τα ενδεδειγμένα πρωτόκολλα,⁹ έχει επικεντρωθεί τα τελευταία χρόνια στην κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας. Οι τάφοι είναι κατά κύριο λόγο θαλαμοειδείς, λαξευμένοι στον φυσικό βράχο, έχουν προθάλαμο ή δρόμο με σκαλοπάτια και έναν ή σπανιότερα δύο [εικ. 5] ταφικούς θαλάμους. Διατάσσονται σε σειρές, κλιμακωτά στις πλαγιές των λόφων. Σώζονται αρκετά υπέργεια ταφικά μνημεία, άλλα λαξευμένα στον

βράχο και τα περισσότερα κτιστά με ισοδομική τοιχοδομία [εικ. 6], στα οποία εδράζονταν στήλες, βωμοί και ορθογώνια βάθρα, διακοσμημένα με κυμάτια, όπως αυτά που είναι πεσμένα σήμερα εμπρός από τους τάφους στο τμήμα της νεκρόπολης της Κυμισάλας που βρίσκεται κοντά στον αρχαίο οικισμό των Βασιλικών. Ανάμεσά τους εντοπίζονται και επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών. Εδώ τάφηκε ο ΚΑΛΙΠΠΟΣ, εδώ και ο Κυμισαλέας ΔΑΜΑΓΟΡΑΣ ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ, μαζί με τη γυναίκα του τη ΧΡΥΣΩ, κόρη του ΝΙΚΑΣΑΓΟΡΑ από τον δήμο Κρυασέων της Καρίας, ο οποίος ανήκε στο ροδιακό κράτος.¹⁰

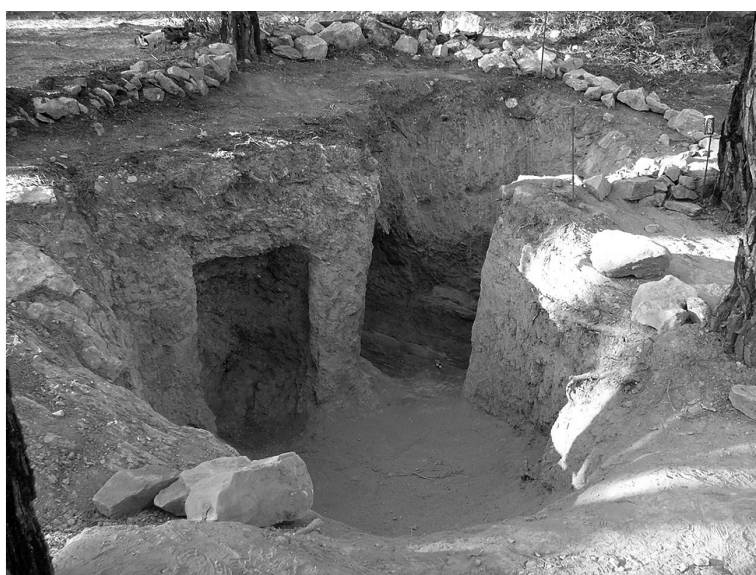
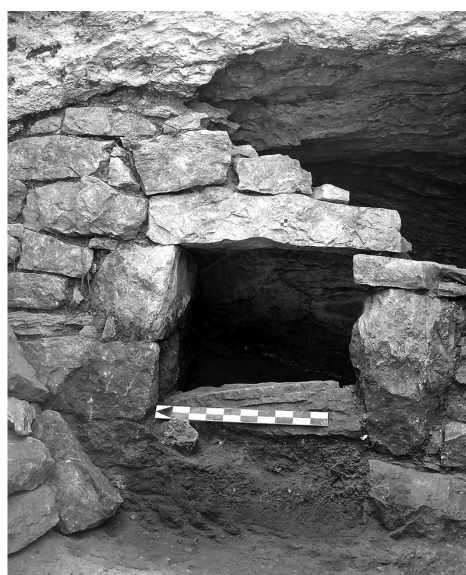
8. Για την ακρόπολη στον Άγιο Φωκά ειδικότερα, βλ. Σταμάτη 2021· Stefanakis 2017c, 11· Στεφανάκης 2017, 567-569· Stefanakis 2015, 52-55· Stefanakis *et al.* 2015, 265-266· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 72-76· Στεφανάκης 2009, 98.

9. Stefanakis *et al.* 2005, 284-299.

10. Για τη νεκρόπολη της Κυμισάλας ειδικότερα, βλ. Stefanakis 2019, 61-64· Πατσιαδά 2017· Stefanakis 2017c, 14· Στεφανάκης 2017, 570-575· Stefanakis 2015, 55-60· Stefanakis *et al.* 2015, 266-283· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 76-86· Στεφανάκης 2009, 98. Για τις επιγραφές βλ. παραπάνω, σημ. 1.

ΕΙΚΟΝΑ 4.

ΕΙΚΟΝΑ 5.

Από το αρχαϊκό τμήμα της κεντρικής νεκρόπολης προέρχεται η περίφημη στήλη της Κυμισάλας [εικ. 7], ένα μοναδικό μέχρι σήμερα επιτύμβιο σήμα από ασβεστόλιθο, που σώζεται σε ύψος 83 εκ. Έχει τη μορφή χοντρού δίσκου πάνω σε πεσσό και επιστέφεται στην κορυφή της από έναν ορθογώνιο πλίνθο, πάνω στον οποίο στηριζόταν κάποιο επιπρόσθετο στοιχείο. Στον δίσκο απεικονίζονται σε αβαθές εσώγλυφο έξι πτηνά εντός οδοντωτού εγχάρακτου κοσμήματος που περιτρέχει ολόκληρη την πλευρά, ενώ ένας μεγάλος εξάφυλλος ρόδακας και ένας μικρότερος εννεάφυλλος, εντός αντιστοιχού οδοντωτού κοσμήματος, υπάρχουν στην άλλη πλευρά. Πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα σωζόμενα μνημεία της νεκρόπολης, αλλά και γενικότερα του ελληνικού χώρου, που φαίνεται να έχει ομοιότητες με έναν τύπο πήλινων ειδωλίων, τα οποία κοσμούσαν μυκηναϊκές λάρνακες από την Τανάγρα.¹¹

Στον ίδιο χώρο, πιθανότατα, εντοπίστηκαν για πρώτη φορά και μια ιδιαίτερη κατηγορία κυλικών, του πρώτου μισού του 6ου αι. π.Χ., που χάριν του όμορου σύγχρονου οικισμού των Σιάννων, καταγράφηκαν στην Ιστορία της Τέχνης ως οι περίφημες κύλικες τύπου «Σιάννα».¹²

Η έντονη αρχαιοκαπηλική, αλλά και τυχοδιωκτική αρχαιολογική δραστηριότητα στον χώρο της κεντρικής νεκρόπολης, από τα μέσα κυρίως του 19ου αι. μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. μάς έχει στερήσει τεράστιες ποσότητες αντικειμένων και έχει καταστρέψει πολλές εκατοντάδες τάφων, αφήνοντας σημαντικά κενά στη γνώση μας για τον πολιτισμό και την ιστορία του σημαντικού αυτού δήμου της ροδιακής υπαίθρου.¹³

Από τους 11 μέχρι σήμερα εντοπισμένους οικισμούς (Ατουμάς, Βασιλικά, Νάπες, Χάρακας, Γλυφάδα/Μονοσύρια, Στελιές, Μαρμαρούνια Δ., Μαρμαρούνια Α., Άγιος Φωκάς Ν. & Καμπάνες),¹⁴

11. Για τη στήλη της Κυμισάλας βλ. Stefanakis 2019, 64· Πατσιαδά 2017, 38-39· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 82, σημ. 131· Στεφανάκης 2009, 98-101.

12. Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 68.

13. Stefanakis 2017b, 1-2· Manousaki 2017· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 68.

14. Stefanakis (υπό έκδοση)· Stefanakis 2017c, 11-14· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 86-94.

ΕΙΚΟΝΑ 6.

ΕΙΚΟΝΑ 7.

ο πλέον ενδιαφέρων είναι εκείνος στα Βασιλικά [εικ. 8], στα βορειοδυτικά του Αγίου Φωκά, σε χαμηλό οροπέδιο που ορίζει από βόρεια μικρή, πεδινή, καλλιεργήσιμη έκταση. Στη θέση αυτή σώζονται τα εντυπωσιακά κτιριακά κατάλοιπα ενός οικιστικού κέντρου, που στα νεότερα χρόνια οδήγησαν στη δημιουργία του τοπικού θρύλου του «Βασιλιά Κυμισαλέα». Η κάτοψη και η διάταξη των κτισμάτων του οικισμού, καθώς και ο χαρακτήρας τους, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν, γιατί καλύπτονται από εκτεταμένους λιθωσμούς. Στο νοτιοδυτικό άκρο ξεχωρίζει μεγάλος ελεύθερος χώρος, κλεισμένος από τοίχους, που ίσως αντιστοιχεί με τον περίβολο παλαιότερων περιγραφών. Στα βορειοδυτικά του διαμορφώνο-

ΕΙΚΟΝΑ 8.

νται δωμάτια και κατά μήκος της ανατολικής του πλευράς επιμήκης στενός διάδρομος. Αμέσως βόρειο-ανατολικά του περιβόλου εκτείνονται σειρές οικοδομημάτων με δρόμους ανάμεσά τους, οι οποίοι τέμνονται σχηματίζοντας οικοδομικά τετράγωνα. Οι τοίχοι των κτισμάτων σώζονται σε μερικά σημεία σε αρκετό ύψος και έχουν επιμελημένη τοιχοδομία. Σε διάφορα σημεία, επίσης, διατηρούνται κατά χώραν παραστάδες θυραίων ανοιγμάτων και κατώφλια.¹⁵

Μολονότι η ζωή στον οικισμό των Βασιλικών είναι πιθανόν να τερματίστηκε από κάποιον ισχυρό σεισμό, όπως σε κάποια σημεία υπαινίσσεται ο τρόπος και η φορά κατάρρευσης τοίχων και αρχιτεκτονικών στοιχείων, μια πιο προσεκτική ματιά δείχνει ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα έχει δημιουργήσει ανεπανόρθωτη καταστροφή εδώ στο πέρασμα των αιώνων, κάτι που ισχύει φυσικά για όλες τις αρχαιότητες της Κυμισάλας. Κατά τη διάρκεια της Ιπποτικής περιόδου (1309-1522), υλικά από τις αρχαιολογικές θέσεις της Κυμισάλας πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των κάστρων της Μονολίθου και των Σιάννων, για τους πέντε παράκτιους πύργους που σώζονται στην περιοχή, καθώς και για τους όμορους

15. Για τον οικισμό στα Βασιλικά βλ. Stefanakis 2017c, 12-13· Στεφανάκης 2017, 575-576· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 88-90. Για την γεωμετρική τεκμηρίωση των ερειπίων από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο βλ. Ταπεινάκη κ.ά., 2017, 95-96· Stefanakis *et al.* 2015 (Georgoroulos), 305· Acevedo Prado *et al.* 2013.

οικισμούς των Σιάννων και της Μονολίθου. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη, νεότερων ασβεστοκάμινων στην περιοχή, ένα εκ των οποίων κατασκευάστηκε στο νότιο τμήμα του χώρου των Βασιλικών.

Ο Δήμος των Κυμισαλέων, φαίνεται πως κατοικείτο τουλάχιστον από την αρχαϊκή εποχή (7ος αι. π.Χ.) μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα (4ος-6ος αι. μ.Χ.), όπως μαρτυρούν τόσο η ανασκαφική έρευνα στην κεντρική νεκρόπολη, όσο και τα κατά καιρούς σποραδικά αρχαιολογικά ευρήματα από την ευρύτερη περιοχή, ενώ έχουν καταγραφεί και πρωιμότερα κατάλοιπα, Νεολιθικής Εποχής και Εποχής του Χαλκού.¹⁶

Η ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η αρχαιολογική έρευνα Κυμισάλας θεωρείται εξαιρετικής σημασίας για το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, αλλά και την τοπική κοινωνία, καθώς πέραν του επιστημονικού έργου που παράγεται, επιτελούνται δύο ακόμη σημαντικοί στόχοι: α) η εκπαίδευση των φοιτητών της Κατεύθυνσης Αρχαιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου στην έρευνα πεδίου και β) η ανάδειξη μιας περιοχής με ιδιαίτερο περιβαλλοντικό και οικολογικό ενδιαφέρον.

16. Stefanakis 2019· Stefanakis 2017b, 4· Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, 93-94.

ΕΙΚΟΝΑ 9.

ΕΙΚΟΝΑ 10.

Κάθε χρόνο τόσο στην επιφανειακή επιθεώρηση, όσο και στην συστηματική ανασκαφική έρευνα εκπαιδούνται πολλοί/ες προπτυχιακοί/ες και μεταπτυχιακοί/ες φοιτητές και φοιτήτριες της Κατεύθυνσης Αρχαιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών, αλλά και συνεργαζόμενων ιδρυμάτων της αλλοδαπής, όπως του Nicolaus Copernicus University in Toruń, Πολωνία, της Πολωνικής Ακαδημίας Επιστημών Βαρσοβίας [εικ. 9], καθώς και φοιτητές/τριες της Σχολής Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου [εικ. 10].¹⁷ Οι φοιτήτριες και οι φοιτητές αρχαιολογίας που συμμετέχουν, αναλαμβάνουν ρόλους αρχαιολόγων,

πάντα υπό την καθοδήγηση των διευθυντών της ανασκαφής ή έμπειρων επιστημονικών συνεργατών, με σκοπό, μετά το πέρας μιας ανασκαφικής περιόδου να έχουν αποκτήσει εμπειρίες, που θα τους επιτρέπουν να αντιληφθούν επαρκώς τον ρόλο, τη σημασία αλλά και την τυπική διαδικασία μιας ανασκαφής, προσόντα απαραίτητα για τον κάθε εν δυνάμει αρχαιολόγο. Επιπλέον οι φοιτήτριες και οι φοιτητές Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου έχουν τη σπάνια τύχη να συμμετέχουν σε μια αρχαιολογική έρευνα, η οποία διεξάγεται από κοινού με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, γεγονός που έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς εμπλέκει στην εκπαιδευτική διαδικασία μέλη της Τοπικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, τα οποία έχουν μια πολύ πλούσια εμπειρία στο πεδίο, γνωρίζουν πολύ καλά την αρχαιολογία της

17. Γεωργόπουλος 2017· Δημητρίου 2017, 121-122.

αιφορική και βιώσιμη ανάπτυξη την ημιορεινή περιοχή του Ακραμίτη.²⁰

ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Μετά από 15 χρόνια έρευνας και δραστηριοποίησης στην Κυμισάλα έχουν γίνει σημαντικά βήματα, τα οποία μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

Σε ακαδημαϊκό επίπεδο:

1) Αποσαφηνίστηκαν, σε ικανοποιητικό βαθμό, τα όρια του αρχαίου Δήμου των Κυμισαλέων που φαίνεται να κάλυπτε μια έκταση τουλάχιστον 21 τ.χλμ. Παράλληλα, διαπιστώθηκε σε έναν βαθμό η οικιστική διάταξη του δήμου και το δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων θέσεων του και προσδιορίστηκε, μέσω των ανασκαφικών αλλά και των επιφανειακών ή τυχαίων ευρημάτων, η διάρκεια χρήσης του χώρου τουλάχιστον από την Εποχή του Χαλκού μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα.

2) Προήχθη η ακαδημαϊκή έρευνα: Ολοκληρώθηκαν δύο διδακτορικές διατριβές, η πρώτη εκ των οποίων αφορά στην έρευνα για τη συγκρότηση μιας ολοκληρωμένης πρότασης για τη δημιουργία, την ανάδειξη και τη διαχείριση αρχαιολογικών πάρκων, με ειδική περίπτωση μελέτης την Κυμισάλα,²¹ ενώ η δεύτερη αφορά στη ηλεκτρονική εφαρμογή της αρχαιολογικής θεωρίας, τη βελτίωση και επιτάχυνση της ηλεκτρονικής καταχώρισης και επεξεργασίας των ανασκαφικών ευρημάτων και τη μελέτη του υλικού.²²

Παρεμφερείς κατευθύνσεις είχαν και τέσσερις

20. Xanthis and Stefanakis 2020· Stefanakis 2017d· Ξάνθης και Στεφανάκης 2016· Στεφανάκης, Κολοκυθάς και Παπαβασιλείου 2013· Κολοκυθάς, Στεφανάκης και Παπαβασιλείου 2013· Βεργωτή, Φώκιαλη και Στεφανάκης 2013· Στεφανάκης, Παπαβασιλείου και Κολοκυθάς 2011· Στεφανάκης 2010a· Βεργωτή 2009, 110-136.

21. Σέρβου, Βεατρίκη-Καλλιόπη 2018. *Αρχαιολογικά Πάρκα: Η περίπτωση της Κυμισάλας στη Ρόδο. Τουρισμός, Πολιτισμός, Οικονομία*, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Παν/μιο Αιγαίου, Ρόδος.

22. Καλογερόπουλος, Κων/νος 2019. *Ζητήματα Αρχαιολογικής Θεωρίας και Ψηφιοποίησης Αρχαιολογικών Δεδομένων: Η Ανασκαφή της Κυμισάλας Αταβύρου*. Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Παν/μιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.

διπλωματικές μεταπτυχιακές εργασίες, μια εκ των οποίων αφορά την εικονική ανακατασκευή του αρχαίου ναού της ακρόπολης, ενώ οι τρεις επικεντρώνονται στη σημασία της ευρύτερης περιοχής της Κυμισάλας για την εκπαίδευση για την αιεφόρο ανάπτυξη και την περιβαλλοντική εκπαίδευση των μαθητών, οι οποίοι μπορούν να έρθουν σε μια πρώτη καλή επαφή τόσο με το πλούσιο φυσικό περιβάλλον όσο και με τα πολιτισμικά στοιχεία που βρίσκονται στο χώρο, να αποκομίσουν βασικές γνώσεις και κυρίως να ευαισθητοποιηθούν σε θέματα οικολογίας και πολιτισμού.²³

3) Έχει γίνει πλήθος ανακοινώσεων σε εθνικά και διεθνή συνέδρια και επιστημονικών δημοσιεύσεων με θέματα σχετικά με την έρευνα στην Κυμισάλα. Αποκορύφωμα αποτελεί ο συλλογικός τόμος *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archaeopress 2017, στον οποίο παρουσιάζεται το σύνολο της έρευνας των πρώτων 10 ετών (2006-2016).

Σε πρακτικό επίπεδο:

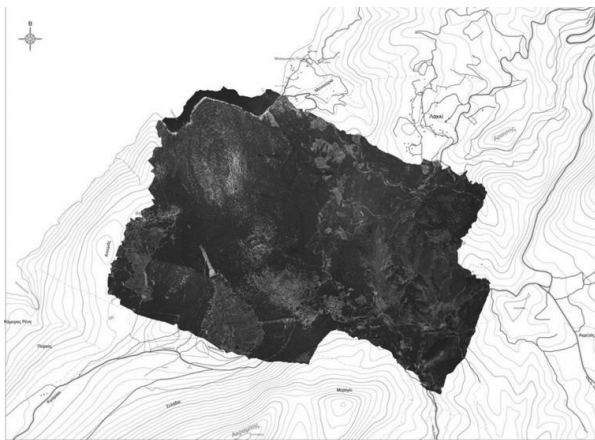
1. Συντάχθηκαν πρωτόκολλα και μνημόνια συνεργασίας μεταξύ του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών και Φορέων, οι οποίοι μπορούν εμπράκτως και ουσιαστικά να προσφέρουν στην αρχαιολογική έρευνα.²⁴

23. Σταμάτη 2021· Μανουσάκη, Ευτυχία 2014. *Η Επίδραση του Περιβάλλοντος στη Διατήρηση των Αρχαιολογικών Χώρων: Η Περίπτωση της Κυμισάλας στη Ρόδο*. Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Παν/μιο Αιγαίου, Ρόδος· Κολοκυθάς, Δημήτριος-Ανδρέας 2011. *Γνώσεις και Στάσεις Εκπαιδευτικών για Θέματα Βιολογικής και Πολιτιστικής Ποικιλότητας στο Πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη: η Περίπτωση της Προστατευόμενης Περιοχής της Κυμισάλας Ρόδου*. Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Παν/μιο Αιγαίου, Ρόδος· Βεργωτή 2009.

24. Πέραν της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, που είναι ισότιμη εταίρος, στην έρευνα συμμετέχουν: η Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (2007-σήμερα) και το Εργαστήριο Παπυρολογίας και Επιγραφικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης (2011-σήμερα), ενώ μέλη του Institute of Archaeology του Nicolaus Copernicus University, στο Toruń της Πολωνίας, καθώς και του Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, στο Łódź της Πολωνίας, συμμετέχουν στην έρευνα από το 2009, στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων Κινητικότητας Erasmus, Erasmus Placement και Erasmus Plus.

2. Ένα από τα πιο σημαντικά αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου ήταν η τοπογραφική αποτύπωση των ορατών αρχαιοτήτων και η ψηφιακή χαρτογράφηση με φωτογραφικό υπόβαθρο της ευρύτερης περιοχής ενδιαφέροντος σε κλίμακα 1:5000 [εικ. 12].

3. Παράχθηκαν, από τη Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του ΕΜΠ, ορθοφωτο-

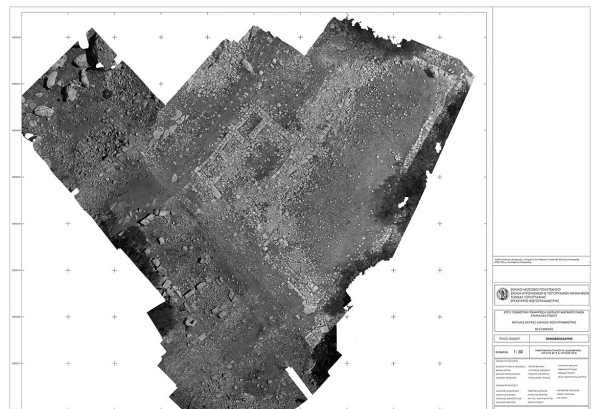

ΕΙΚΟΝΑ 12.

χάρτης της περιοχής ενδιαφέροντος σε κλίμακα 1:5000 και φωτογραμμετρικές αποτυπώσεις επιλεγμένων μνημείων από την κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας και την ακρόπολη, καθώς και μεγάλους μέρους του πολεοδομικού ιστού του εκτεταμένου οικισμού των Βασιλικών και τμήμα της θέσης Μαρμαρούνια [εικ. 13].

4. Αποτέλεσμα της συστηματικής έρευνας και όλων των παραπάνω ήταν η κήρυξη και οριοθέτηση αρχαιολογικού χώρου της περιοχής το 2012 για την αποτελεσματικότερη προστασία των αρχαιοτήτων, που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή, που εκτείνεται από την κοιλάδα της Γλυφάδας μέχρι το λεκανοπέδιο του Βασιλικού και την υφιστάμενη οδό προς Μονόλιθο έως τη θάλασσα.²⁵

5. Δημιουργήθηκε μια βασική υποδομή για την ανάδειξη της περιοχής στο εγγύς μέλλον, ενώ ήδη έχουν κατατεθεί προτάσεις για τη διαμόρφωση της περιοχής σε θεματικό (αρχαιολογικό και οικολογικό) πάρκο και για την ανάπτυξη αιεφόρων δράσεων, με κεντρικό άξονα, αφενός ένα εκτεταμένο υπαίθριο αρχαιολογικό μουσείο (που θα απαρτίζεται από διάφορες σημαντικές

ΕΙΚΟΝΑ 13.

25. ΦΕΚ 218, 15/06/2012: Έγκριση κήρυξης και οριοθέτησης αρχαιολογικού χώρου της περιοχής Κυμισάλας-Γλυφάδας Νοτίως Ρόδου Δωδεκανήσου, Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου.

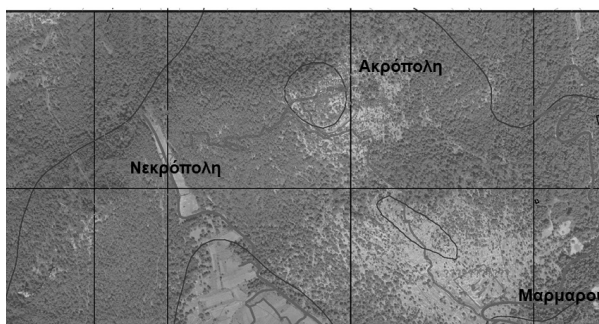
26. Βλ. παραπάνω, σημ. 20.

27. Xanthis and Stefanakis 2020· Stefanakis, 2017d, 169· Stefanakis, 2017b, 5.

αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία της περιοχής) και αφετέρου θέσεις περιβαλλοντικού και οικολογικού ενδιαφέροντος, που θα διασυνδέονται μεταξύ τους με περιπατητικά μονοπάτια.²⁶

Στο πλαίσιο αυτό η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου χρηματοδότησε το έργο «Ανάδειξη της ακρόπολης του Αγίου Φωκά και διασύνδεσή της με τη νεκρόπολη της Κυμισάλας», το οποίο υλοποιείται μέσα από μια προγραμματική σύμβαση μεταξύ Πανεπιστημίου Αιγαίου, Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου. Πέραν των ερευνητικών και ακαδημαϊκών προεκτάσεων το εν λόγω έργο αποτελεί στην πραγματικότητα την πρώτη φάση δημιουργίας υποδομών για την ανάδειξη του αρχαιολογικού και φυσικού πλούτου της περιοχής, αφού σκοπός του είναι ο καθαρισμός των τειχών της ακρόπολης από την βλάστηση, η ανασκαφή δύο ιερών χώρων στην περιοχή της ακρόπολης και η διασύνδεση της αρχαιολογικής θέσης των Μαρμαρινών με τα προαναφερθέντα ιερά, την ακρόπολη του Αγίου Φωκά και στη συνέχεια τα λατομεία στη δυτική κλιτύ του λόφου και τη νεκρόπολη της Κυμισάλας, μέσω ενός περιπατητικού μονοπατιού [εικ. 14] με προδιαγραφές εγκεκριμένες από το ΥΠΠΟΑ.²⁷

Οι εργασίες έχουν ήδη ξεκινήσει, ευελπιστώντας ότι σε εύθετο χρονικό διάστημα θα αποδώσουν στην τοπική κοινωνία οι πρώτες ολοκληρωμένες περιπατητικές διαδρομές και τους πρώτους επισκέψιμους αρχαιολογικούς πυρήνες.

ΕΙΚΟΝΑ 14.

Ευχαριστίες. Εκ μέρους και της συνανασκαφέως και συνεργάτιδας του Πανεπιστημίου Αιγαίου Δρος Βασιλικής Πατσιαδά, αρχαιολόγου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, απευθύνονται ευχαριστίες για άλλη μια φορά σε όλους όσοι συνέβαλαν στην ομαλή διεξαγωγή της έρευνας από το 2006 έως σήμερα:

Στα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής που επιβλέπουν την έρευνα: τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Δρ. Ιωάννη Παπαχριστοδούλου, τον Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης Νικόλαο Σταμπολίδη, την επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, Δρ. Μελίνα Φιλήμονος, τον Καθηγητή του Adelphi University των Ηνωμένων Πολιτειών Αναγνώστη Αγγελαράκη και τον Πολιτικό Μηχανικό, Δρ. Κωνσταντίνο Ζάμπα. Επίσης, στους συναδέλφους Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου, Προϊστάμενη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, Ελένη Φαρμακίδου, Τμηματάρχη Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, και τις αρχαιολόγους της Εφορείας, Φάνη Σερόγλου και Ευαγγελία Δήμα.

Στους συναδέλφους Καθηγητή Ανδρέα Γεωργόπουλο της Σχολής Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και τον καθηγητή Dr. hab. Mariusz Mielczarek του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας και Εθνογραφίας της Πολωνικής Ακαδημίας Επιστημών (*Polska Akademia Nauk*), για τις ατελείωτες ώρες που πέρασαν μαζί μας στην Κυμισάλα. Επίσης, σε όλα τα μέλη της συνεχώς αυξανόμενης διεπιστημονικής ερευνητικής ομάδας της Κυμισάλας που στελεχώνεται σε εθελοντική κατά κύριο λόγο βάση – και είναι πάρα πολλά για να αναφερθούν ονομαστικά. Περισσότερους και περισσότερες από 150 αρχαιολόγους, ανθρωπολόγους, τοπογράφους, συντηρητές και συντηρήτριες, προπτυχιακούς/ες και μεταπτυχιακούς/ες φοιτητές και φοιτήτριες αρχαιολογίας και ειδικευμένους και ανειδίκευτους τεχνίτες, που τα δεκαπέντε αυτά χρόνια δούλεψαν με ιδιαίτερο ζήλο και πολύ κέφι, συχνά κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, τόσο στο χώρο της ανασκαφής, όσο και στον τομέα της συντήρησης, καταγραφής, ψηφιοποίησης και μελέτης των ευρημάτων.

Στη Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής του Υπουργείου Ναυτιλίας και Νησιωτικής Πολιτικής, την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου και τον Δήμο Ρόδου για την οικονομική στήριξη της έρευνας όλα αυτά τα χρόνια.

Τέλος –και πάντα–, ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής της Κυμισάλας: όλους εκείνους τους ανθρώπους και τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους της Μονόλιθου, των Σιάννων, του Αγίου Ισιδώρου και της Έμπωνας, καθώς και στην ενορια-

κή επιτροπή Αγίου Παντελεήμονα Σιάννων, που έχοντας συνειδητοποιήσει την αξία αυτού του έργου, έχουν αγκαλιάσει την ερευνητική ομάδα και στηρίζουν την προσπάθειά μας με πολλή αγάπη και μεράκι. Άλλωστε η επιτυχημένη πορεία της έρευνας και η εμπλοκή του Πανεπιστημίου Αιγαίου στην Κυμισάλα, μόνο σημαντικές προοπτικές μπορούν να δημιουργήσουν για την ποιοτική αναβάθμιση και την αειφόρο ανάπτυξη της ημιορεινής περιοχής της Δημοτικής Ενότητας Αταβύρου στο μέλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργωτή, Θ. 2009. *Η αειφορική διαχείριση νησιωτικών περιοχών με πολιτισμικό και οικολογικό ενδιαφέρον. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Κυμισάλας της Ρόδου*. Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Ρόδος, Παν/μιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, ΤΕΠΑΕΣ.
- Βεργωτή, Θ. 2017. «Το φυσικό περιβάλλον της Κυμισάλας», στο Stefanakis (2017a), 149-160.
- Βεργωτή Θ., Π. Φώκιαλη, και Μ.Ι. Στεφανάκης. 2013. «Αναψυχή και εκπαίδευση στην Κυμισάλα της νήσου Ρόδου», στο Παπαβασιλείου, Β. (επιμ.), *Αειφορικές Τοπικές Κοινωνίες: Πραγματικότητα ή Ουτοπία; ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση»* ΤΕΠΑΕΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος, 595-615.
- Γεωργόπουλος, Α. 2017. «Κυμισάλα: Τόπος εκπαίδευσης και άσκησης νέων μηχανικών», στο Stefanakis (2017a), 133-138.
- Δημητρίου, Ε. 2017. Η ανασκαφή στην Κυμισάλα ως μέσο αρχαιολογικής εκπαίδευσης, ευαισθητοποίησης και αφύπνισης της πολιτισμικής συνείδησης», στο Stefanakis (2017a), 119-132.
- Κολοκυθάς, Δ., Μ.Ι. Στεφανάκης και Β. Παπαβασιλείου. 2013. «Η μελέτη πεδίου στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη: εκπαιδευτική επίσκεψη στην Κυμισάλα της Ρόδου», στο Καϊλα, Μ., Μόγιας, Α. και Παπαβασιλείου, Β. (επιμ.), *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία στις αρχές του 21ου αιώνα: Προβλήματα και Προβληματισμοί σε Εποχές Κρίσης*. Αθήνα: Διάδραση, 397-419.
- Ξάνθης, Α. και Μ.Ι. Στεφανάκης. 2016. «Κυμισάλα, ένα εν δυνάμει αρχαιολογικό πάρκο στην κατεύθυνση της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης», *Η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο Κόσμος. Μελέτες για την Ευρωπαϊκή και Διεθνή Πολιτική* 7, 39-55.
- Πατσιαδά, Β. 2017. «Η νεκρόπολη της Κυμισάλας. Παρατηρήσεις για την τυπολογία των τάφων και τη μορφή των επιτάφιων μνημείων», στο Stefanakis (2017a), 35-60.
- Σταμάτη, Ζ. 2021. *Εικονική ανακατασκευή του ναού στην ακρόπολη της Κυμισάλας*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Παν/μιο Αιγαίου, Ρόδος.
- Στεφανάκης Μ.Ι. 2010α. «Πρόταση ίδρυσης αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου στη Ρόδο (αρχαία Κυμισάλα): Μια πρόκληση για την τοπική ανάπτυξη», στο Μπεριάτος, Η. και Παπαγεωργίου, Μ. (επιμ.), *Χωροταξία-Πολοδομία-Περιβάλλον στον 21^ο Αιώνα: Ελλάδα - Μεσόγειος*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 685-702.
- Στεφανάκης Μ.Ι. 2017. «Η αρχαιολογική έρευνα Κυμισάλας (Ρόδος), 2006-2013», *Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος, 27 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013, Μιτυλήνη: ΥΠΠΟΑ, ΕΦΑ Λέσβου, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, τ. Γ' , 565-580.*
- Στεφανάκης Μ.Ι., Δ. Κολοκυθάς, και Β. Παπαβασιλείου. 2013. «Η προστατευόμενη περιοχή της Κυμισάλας της Ρόδου: Γνώσεις και στάσεις εκπαιδευτικών», στο Παπαβασιλείου, Β. (επιμ.), *Αειφορικές Τοπικές Κοινωνίες: Πραγματικότητα ή Ουτοπία; ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση»* ΤΕΠΑΕΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος, 574-594.
- Στεφανάκης Μ.Ι., Β. Παπαβασιλείου, και Α. Κολοκυθάς. 2011. «Γνώσεις και απόψεις εκπαιδευτικών για την αξιοποίηση της προστατευόμενης περιοχής της αρχαίας Κυμισάλας στη Ρόδο, στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη», στο Φώκιαλη, Π., Ανδρεαδάκης, Ν. και Ξανθάκου, Γ. (επιμ.), *Διεργασίες Σκέψης στο Σχολείο και την Κοινωνία. Προοπτικές για ένα Αειφόρο Μέλλον*, Αθήνα: Πεδίο, 87-108.
- Στεφανάκης Μ.Ι. και Β. Πατσιαδά. 2009-2011. «Η αρχαιολογική έρευνα στον Αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση», *Ευλιμένη* 10-12, 63-134.

- Ταπεινάκη, Σ., Α. Γεωργόπουλος, Γ.Ν. Μακρής, και Μ.Ι. Στεφανάκης. 2017. «Η τεχνολογική συμβολή του Εργαστηρίου Φωτογραμμετρίας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου στην αρχαιολογική έρευνα της Κυμισάλας», στο Stefanakis (2017a), 93-104.
- AcevedoPardo, C., M. Farjas, A. Georgopoulos, M. Mielczarek, R. Parenti, E. Parseliunas, T. Schramm, D. Skarlatos, E. Stefanakis, S. Tapinaki, G. Tucci, A. Zazo. 2013. "Experience gained from the Erasmus Intensive Programme HERICT 2013", *Proceedings of the 6th International Conference of Education, Research and Innovation*, 18-20 November, 2013, Seville, 4424-4431.
- Connolly, D. 2008. *Short Guide to Field Survey, Field Walking and Detecting Survey*, BAJR Practical Guide Series: Guide 15.
- Crow, P., S. Benham, B.J. Devereux, G.S. Amable. 2007. "Woodland vegetation and its implications for archaeological survey using LiDAR." *Forestry*, 80(3), 241-52.
- Dreliossi-Herakleidou, A. and N. Litinas. 2017. "The inscriptions of the ancient Rhodian deme of Kymissaleis", στο Stefanakis (2017a), 61-74.
- Foard, G. 1977. "Systematic field walking and the investigation of Saxon settlement in Northamptonshire." *World Archaeology*, 9(3), 357-374.
- Lavrakas, P.J. (ed.) 2008. *Encyclopedia of Survey Research Methods*, London: SAGE Publications.
- Manousaki, E. 2017. «The phenomenon of illegal excavations and looting of cultural resources from the area of Kymissala», στο Stefanakis (2017a), 111-118.
- Stefanakis, M.I. (υπό έκδοση): "Investigating land and sea routes, at the territory of the ancient Deme of Kymissaleis, Rhodes", *Proceedings of the Conference "The Archaeologies of Roads", The University of Florence 7-8 November 2019*, Advances in Archaeological Practice, The University of North Dakota.
- Stefanakis, M.I. 2015. "The Kymissala (Rhodes, Greece) Archaeological Research Project", *Archeologia* 66, 47-63.
- Stefanakis, M.I. (ed.) 2017a. *KYMISSALA. Archaeology – Education – Sustainability*, Oxford: Archaeopress.
- Stefanakis, M.I. 2017b. "Kymissala: two centuries of exploration and research", στο Stefanakis (2017a), 1-8.
- Stefanakis, M.I. 2017c. "Kymissaleis: Archaeology and landscape of an ancient Deme in the rhodian countryside", στο Stefanakis (2017a), 9-34.
- Stefanakis, M.I. 2017d. "Planning for the future: the multidimensional importance for promoting Kymissala", στο Stefanakis (2017a), 161-170.
- Stefanakis, M.I. 2019. "Evidence and some speculations on Bronze Age presence at the wider area of Kymissala, Rhodes," *ASAI* 97, 58-71.
- Stefanakis, M.I., K. Kalogeropoulos, A. Georgopoulos and Ch. Bourbou. 2015. "The Kymissala (Rhodes) Archaeological Research Project (KARP): Multi-disciplinary experimental research and theoretical issues", *Classical Archaeology in Context. Theory and Practice in Excavation in the Greek World*, edited by D. Haggis and C.M. Antonaccio, 259-314. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Tripcevich, N. 2004. "Flexibility by Design: How mobile GIS meets the needs of archaeological survey." *Cartography and Geographic Information Science*, 31(3), 137-151.
- Wobst, H.M. 1983. "We can't see the forest for the trees: sampling and the shapes of archaeological distributions", in *Archaeological Hammers and Theories*, edited by J. Moore & A. Keene, 37-85. New York: Academic Press.
- Xanthis, A. and M.I. Stefanakis. 2020. "The protected area of Kymissala and the contribution of the Department of Mediterranean Studies (University of the Aegean) towards its sustainable touristic development", *Επετηρίδα Μεσογειακών Σπουδών* 1, 199-215.